

“Oma” ja “võõras” Brecht ehk kultuuride tõlkimisest

Pille Kruus

pillekr@ut.ee

2003. aasta Goncourt'i preemia – 1903. aastast jagatava ihaldusväärse prantsuse kirjandusauhinna – pälvis Jacques-Pierre Amette romaani “Brechti armuke” eest. Saksa kultuuri austaja Amette on nimetatud romaanis vaatluse alla võtnud tuntud vasakpoolse dramaturgi, luuletaja ja lavastaja Bertolt Brechti viimased eluaastad (1948–1956), kui saksa sulemeister elas pärast pikka eksiili kommunistlikul Ida-Saksamaal. 2004. aasta kevadel tegi eesti kirjastus “Kunst” allakirjutanule ettepaneku tõlkida nimetatud teos eesti keelde. Tõlkija nõustus, hoolimata või sootuks *tänu* asjaolule, et antud ülesanne töötas kujuneda “probleemiderohkeks”. Nimelt tuli asuda raske ülesande kallale: kuidas pakkuda eesti lugejale, kes on aastakümneid olnud tuttav Brechti tekstidega nii Eestis ilmunud tõlgete kui Eesti teatrites tehtud lavastuste kaudu, kaasaegse prantsuse autori käsitlust saksa kirjanikust, kes elas oma viimased aastad kommunistlikul Ida-Saksamaal ning oli Nõukogude Liidus tunnustatud kultuuritegelane (1955. aastal anti talle koguni Stalini rahupreemia). Brecht on eesti lugejale, kellel on lisaks suure tõenäosusega isiklik kogemus elust nõukogude režiimi all – kusjuures antud romaani puhul pole nimetatud asjaolu sugugi kõrvaline, kuna teos taotleb külma sõja meeoleolu loomist, nagu väidab autor vastuses toimetaja Merike Riivese kirjale¹ – kahtlemata rohkem “oma” s.t prantsuse lugejale. Ja teadmine, et “Brechti armukese” autor – saksa kultuuri huvilisest prantslane – on romaani alusmaterjalidena kasutanud Brechti tööpäevikuid, kirju, ida-saksa kirjanike teoseid, filme ja saksa ajakirjandust, nagu too selgitab juba mainitud kirjas, muutis tõlkija äärmiselt valvsaks, aimates, et eesti lugeja võib suhtuda

¹ Kuna tegemist on mitteametliku kirjaga, siis siinkohal viide puudub.

skeptiliselt prantsuse kirjaniku võimalikku stereotüüpsesse käsitluse elust Teise maailmasõja järgsel Ida-Saksamaal. Niisiis oli tekkinud huvitav suhete rägastik: eestlasele ajaloolis-kultuurilistel põhjustel prantsuse kultuurist märksa tuttavlikumat saksa kultuuri – ja pealegi veel kommunistlikku autorit – tuli tutvustada eesti lugejale “võõra” prantsuse kultuuri kaudu.

Nimetatud paradoksaalse olukorra uurimiseks võttis allakirjutanu abiks Juri Lotmani kommunikatsioonimudeli ja kultuuride vastastikuse mõju käsitluse. Olgu kohe alguses paika pandud, et käesolev artikkel ei ole nimetatud romaani analüüs, vaid huvitub tekkinud situatsioonist, kus kohtuvad kolm kultuuriruumi. Samuti ei huvita allakirjutanut Amette'i romaan kui konkreetse autori tekst. Autor pakub siinkohal huvi üksnes oma kultuuri esindajana ehk Peeter Toropi terminoloogiat kasutades on nimetatud romaan siinses käsitluses mitte autori, vaid eelkõige kultuuri tekst (Torop 1999a: 9). Samuti pole luubi alla võetud ühest keelest (prantsuse) teise (eesti) tõlkimine ja sellega kaasnevad keelespetsiifilised probleemid, vaid tõlketegevust vaadeldakse kultuuridevahelise suhtlemise vormina. Tõlkides vahendatakse paratamatult ka kultuuri – tõlkimine on kultuuriline tegevus (Torop 2001: 9). Niisiis asuvad suhtlema erinevad kultuurid, mida Lotmani kommunikatsioonimudeli järgi peab olema vähemalt kaks ja mis peavad suhtlemise viljakuse nimel olema mitte-identsed, sest vastasel korral toimuks kommunikatsiooni kustutamine, st puuduks vajadus informatsiooni vahetada (Lotman 2001: 10–15). Järelikult selleks, et infovahetuse käigus tekiks uusi teadmisi, ei tohi suhtlevad alad omavahel täielikult kattuda, sest suhtlemise väärtus seisnebki selles, et ühest küljest üritatakse kattuvat ala laiendada, kuid teisest küljest proovitakse sõnumi väärtuse tõstmiseks suurendada ka erinevust (Samas). Samuti tuleb silmas pidada, et kummalgi osapoolel ei tohi olla kõikehaaravat võimet üksi välismaailma hõlmata, sest muidu puuduks vajadus kontrastse “teise” järele (Lotman 2001: 10), mis aitab ennast määratlada (Lotman 1999a [1984]: 17). Alljärgnevalt püütakse uurida, kuidas eesti kultuur suhtleb saksa kultuuriga läbi prantsuse kultuuri, “kohtumispaigaks” on Amette'i romaan “Brechti armuke” tõlge eesti keelde.

Õnnestunud ilukirjanduslik tõlkimine saab olla üksnes loominguine protsess, mille puhul pole oluline teate ühene edastamine, vaid *uue*

informatsiooni tootmine (Lotman 1999b [1983]: 62). Seega on tõlkimine sisuliselt võrdne tõlgendamisega ja sellesse võib suhtuda kui tõlkijapoolsesse originaali implitsiitsesse kriitikasse (Torop 1999b [1998]: 20). Iga tõlge pakub vaid ühe versiooni algtekstist ja arvestab, et võimalik on rohkem kui üks adekvaatne tõlge (Samas, 21). Sellest tulenevalt mängib olulist rolli ka tõlkija isik, kes vastutab oma tõlke eest, kuna oma versiooniga originaalist võib tõlkija mõjutada lugeja suhtumist autorisse, tema stiili ja teatud määral koguni lähtekultuuri (Sütiste et al. 2004). Oma valikuid ja meetodeid saab tõlkija põhjendada saate- ja järelsõnade ning kommentaaride abil, sest kritiseerida saab tõlget samuti üksnes tõlkija eesmärke teades. Konkreetse tõlkeni jõudes otsustasid nii tõlkija kui toimetaja Merike Riives varustada teksti metatekstidega ehk lisade ja kommentaaridega, mis on mõeldud just eestikeelse tekstiga tutvuja jaoks, kuna tema loeb nimetatud romaani eesti kultuuriruumi taustal. Mida on siinkohal mõeldud tõlke lugemise all kultuuriruumi taustal?

Teatavasti on iga kultuur erinevate tekstide kollaaž (Torop 1999b [1998]: 24) ning tekstid ise on võrreldavad elusorganismiga: neil on mälu ja intellektuaalsed võimed ning need suhtlevad pidevalt nii enda kultuuri kui väljastpoolt saabuvate tekstidega, luues kommunikatsiooni käigus uusi tähendusi (Lotman 2001). Kultuuriruum on kirjeldatav kui heterogeenset, dia- ja polüloogilist, piiridest läbipõimunud kooslust, kus “toimub pidev segunemine, tõlkimine ja teisendamine” (Sütiste et al. 2004). Arenguks vajab aga kultuur tekstide sissevoolu väljast (Lotman 1999b [1983]: 67), sest alles kokkupuutes “teisega” tekib uut informatsiooni. Kui Amette'i tekst tuua tõlke kaudu eesti kultuuriruumi, asub see looma suhteid eelnevate tekstidega siinses kultuuriruumis, mille taustal lugeja antud teksti loeb. Neid eelnevaid tekste silmas pidades – nendeks tekstideks võivad olla varasemad Brechti kirjutiste tõlked, Brechti käsitlevad tekstid, eestlase kogemus käsitletavast perioodist st nõukogude režiimist vm – peaks tõlkija otsustama, missugune funktsioon võiks tõlkel olla sihtkultuuris. Amette'i romaani originaali funktsioon lähtekultuuris on kahtlemata erinev tõlke funktsioonist sihtkultuuris, sest eesti ja prantsuse lugejal on taustaks erinevad tekstid. Näiteks on raske, kui mitte võimatu, ignoreerida romaani “Brechti armuke”

eestikeelset tõlget lugedes 1997. aastal ilmunud Mati Undi romaani “Brecht ilmub öösel”, kuna Undi romaani põhjal on eesti lugejal juba teatud ettekujutus Brechtist kui tegelaskujust.² Samuti seostub paljudele eesti lugejatele Brecht tema kaastöötaja ja võõrustajannaga Soomes, Hella Wuolijokiga, kellel on pealegi eesti päritolu ning kellega kahasse kirjutatud näidendit “Härra Punttila ja tema sulane Matti” on Eestis mitu aastakümnet korduvalt lavastatud. Need on üksnes mõned näited võimalikest tekstidest eesti kultuuriruumis, mis mõjutavad eesti lugeja suhtumist Amette’i romaani. Suutmata tausttekste ignoreerida, tundus vajalik varustada Amette’i romaani eestikeelne tõlge nimekirjaga varemilmunud tõlgetest, millele lisandus ka mainitud Mati Undi romaan.

Lisaks eesti kultuuriruumi moodustavate tekstidega arvestamisele oli tõlkeprotsessi käigus huvitav jälgida, missugused suhted paljastuvad prantsuse–saksa–eesti kultuuride vahel. Asudes lähemalt uurima suhtlemisprotsesse nimetatud kultuuride vahel – tegemist on siinkohal mitmekordse tõlkimisega st saksa–prantsuse ja seejärel saksa–prantsuse–eesti – ei saa mööda minna *piiri* mõistest. Piiri tõmbab vaatleja enda asukohast sõltuvalt (Lotman 1999a [1984]: 18) ning tõlkimise puhul saab piiritõmbajaks olla üksnes tõlkija, kes on pidevalt sunnitud valikuid tegema. Tõlkija on seega piiri peal seisja: ta on sunnitud arvestama mõlema osapoollega (või kõigi osapooltega, kui neid on rohkem kui kaks), kuna tõlge on juba oma loomult kahepaikne, kuuludes nii lähte- kui sihtkultuuri (Sütiste et al. 2004). Piirialal toimub valikute tegemine ja just see on kõige intensiivsem tähendustekke ala (Lotman 1999a [1984]: 20).

Konkreetne juhtum on eriti põnev seetõttu, et saksa ja eesti kultuuriruumide suhtlemine toimub prantsuse kultuuri peeglis, mida võib ühest küljest pidada kuuluvaks segavasse, “müra” tekitavasse faktorisse ja teisest küljest intrigeerivasse elementi, mis moonutab eesti–saksa suhteid ning aitab näha “võõra” pilguga neid elemente, mida eesti lugeja võib romaani puhul pidada “omaks” või vähemalt rohkem “omaks” kui prantsuse lugeja. Näiteks olgu nimetatud ühisjooned ajaloos st kuulumine Nõukogude Liitu või

² Antud artikli raamesse ei mahu kahe Brechti tegelaskuju võrdlus, mis võiks pakkuda ainekultuurilisele omaette kirjutiseks.

Brechtli aastakümneid kestnud populaarsus Eestis. Idaeurooplase “pagasiga” autor oleks Brechti ja käsitletavat perioodi kujutanud kahtlemata teisiti kui “väljasolija” ehk lääneeurooplane, kes toetub kaudsele kogemusele. Tõlkimist raskendas siinkohal eriti asjaolu, et prantsuse autor võis prantsuse lugejat silmas pidades lubada endale teatud ebatäpsusi, mis ainese suhtelise eksootilisuse tõttu prantslase jaoks ei hakka lugejale ilmselt silma, samas kui eesti lugeja on siinkohal tunduvalt nõudlikum. Näitena võiks tuua Skandinaaviamaid puudutavad “möödapanevad”, mida on eesti lugejal taas ajaloolis-kultuurilistel põhjustel raskem andestada kui prantsuse lugejal: näiteks ajab prantsuse autor mitmel korral segamini Rootsi ja Taani, paigutades Lindigö, kus Brecht paguluseperioodil peatus, Taani, kui tegelikult asub see Rootsis (eesti lugeja järeldaks seda juba kõla põhjal), ning nimetades taanlannast näitlejat Ruth Berlaud kord rootslannaks ja kord taanlannaks. Antud ebatäpsusi võiks ignoreerida põhjendusega, et tegemist on ilukirjandusega, kui autor ise poleks oma eksimust varem mainitud kirjas toimetajale tunnistanud ja pidanud siiski vajalikuks need tõlgetes ja ka tulevastes prantsusekeelsetes väljaannetes ära parandada. Niisiis tundus ka eestikeelses tõlkes õigem olla nimetatud faktides korrektne ja viia originaaliga võrreldes sisse vajalikud muudatused.

Tõlkija peab laveerima pidevalt “kodustamise” ja võõrapärasuse alalhoidmise vahel (Sütiste et al. 2004) ning õhutama dialoogi kommunikatsiooniprotsessis osalevate kultuuride vahel. Kahtlemata on tegemist paradoksaalse ülesandega, kuna “võõras” otsitakse ühtaegu nii arusaamatut, tundmatut ehk kontrasti endale ja samas tõlgitakse “võõras” siiski alati oma keelde ehk toimub adapteerimine (Lotman 1999b [1983]: 56–57). Ehk siis ühelt poolt vajab iga kultuur “võõrast”, kes kodeeriks tekste ja maailma teistmoodi, kuid samas tõlgib iga kultuur “võõrad” oma sisekeelde, et tekiks ühine keel, ehkki selle käigus lähevad teatud omadused kaotsi (Samas, 67–69). Selle tagajärjel tekib keerukaid kollisioone (Samas, 68), mille ilmeks näiteks on prantslasest autori püüd luua ettekujutus kommunistlikust saksa kirjanikust ja lavastajast ning külma sõja õhkkonnast, mis on ometi tuntavalt prantsusepärase või siis üldisemalt lääneeurooplasele kohandatud ning seega ei saa idaeurooplasele olla autentne. Siinkohal jõuame taas artikli alguses esitatud küsimuseni: kuidas pakkuda nimetatud teost eesti

lugejale, kelle kultuuritaust on prantsuse lugeja omast oluliselt erinev? Valik saab tõlke seerialisust arvestades olla iga tõlkija jaoks individuaalne: kas kohandada teksti sedavõrd, et see oleks eesti lugejale sama “usutav” kui prantsuse lugejale (näiteks parandada mainitud factivead, muutes sellega originaalteksti) või pakkuda romaani kui “võõra” nägemust millestki “omast” ja varustada tekst kommentaaridega. Sel juhul oleks originaali ja tõlke funktsioon kultuuriruumide erinevuse tõttu oluliselt teistsugune.

Kui Jacques-Pierre Amette pälvis 2003. aastal oma romaani “Brecht armuke” eest Goncourt’i preemia, leidis küll rahulolematuid kriitikuid, kes ei pidanud romaani prestiižika auhinna vääriliseks, kuid ükski prantsuse kriitik ei heitnud Amette’ile ette ajaloolisi ebatäpsusi või romaanis loodud külma sõja õhustiku mitte-veenvust. Eesti lugeja ja kriitik heidaks aga prantsuse kirjamehele ilmselt ette just “nihestatud” pildi loomist kommunistlikust autorist ja 1950. aastate Ida-Saksamaast. Erinevates kultuuriruumides saavad tekstid teistsuguse tähenduse, kuna neid loevad erineva mälu ja tekstide taustaga lugejad. See asjaolu teebki tõlkimise väljakutsuvaks ülesandeks, sest lisaks konkreetse autori teksti vahendamisele tõlgitakse alati ka kultuuri.

Kasutatud kirjandus

Amette, Jacques-Pierre 2003. *La maîtresse de Brecht*. Paris: Albin Michel.

Lotman, Juri 1999a [1984]. Semiosfäärist. — J. Lotman, *Semiosfäärist*.

Tallinn: Vagabund, 7–36.

— 1999b [1983]. Kultuuride vastastikuse mõju teooriast. — J. Lotman,

Semiosfäärist. Tallinn: Vagabund, 53–74.

— 2001. *Kultuur ja plahvatus*. Tallinn: Varrak.

Sütiste, Elin; Monticelli, Daniele; Tarrend, Ave 2004. Cesi n’est pas une

traduction. *Sirp*, 23.01.2004: 6.

Torop, Peeter 1999a. Märgid kultuuris. Sissejuhatuseks. — P. Torop,

Kultuurimärgid. Tartu: Ilmamaa, 7–10.

– 1999b [1998]. Tõlge ja/kui retseptsioon. – P. Torop, *Kultuurimärgid*.

Tartu: Ilmamaa, 16–26.

Torop, Peeter; Pesti, Mele 2001. Tööturg hakkab väärtustama semiootikuid.

Eesti Ekspress 29.03.2001: B 8–9.

Unt, Mati 1997. *Brecht ilmub öösel*. Tallinn: Kupar.

Locating Brecht — translating cultures

Translation is a cultural process: a text cannot be separated from previous texts that together form a cultural space that affects any reading. Translating the *Goncourt Prix* winning *La Maîtresse de Brecht* by Jacques-Pierre Amette — the novel is based on the final years (1948–1956) of the famous German communist writer and director Bertolt Brecht — from French into Estonian created a complicated situation: historically close Estonian and (East-)German cultures that also share the first-hand experience of the Soviet regime had to communicate through a French “mediator”. This situation is analyzed with the help of Yuri Lotman’s communication theory, according to which self-identification always requires the contrasting *other*.